

علامه عزیزالله عطاردی، مرجع تاریخ

محمدحسین علیزاده
عضو حلقه علمی تاریخ اسلام
دانش‌آموخته دوره عالی تاریخ اسلام

چکیده: عزیزالله عطاردی از مفاخر و پژوهشگران عرصه تاریخ، حدیث، نسخه‌شناسی و تراجم‌نگاری است. او که دانش‌آموخته حوزه علمی خراسان و نجف اشرف است، از علمای بزرگ معاصر اجازه نقل روایت دریافت کرده است. مسافرت‌های بسیار به کشورهای مختلف برای بررسی نسخه‌های خطی کتابخانه‌های مشهور جهان او را به نسخه‌شناسی کم‌نظیر تبدیل کرده است. وی آثار فراوانی را به صورت تألیف، ترجمه و تحقیق و تصحیح در حوزه‌های تاریخ، جغرافیا، حدیث و شرح‌حال‌نویسی به جامعه علمی هدیه کرده است. مسند امام رضا علیه السلام، اخبار و آثار حضرت رضا علیه السلام، تاریخ آستان قدس رضوی، مسند امیرالمؤمنین علیه السلام و مسانید اهل بیت علیهم السلام از جمله برجسته‌ترین این آثار است.

واژگان کلیدی: عزیزالله عطاردی، تاریخ اسلام، شرح‌حال‌نویسی، نسخه‌شناسی، مسندنگاری، حدیث‌شناسی.

مقدمه

این مقاله در باره یکی از بزرگان روحانیت در عصر حاضر می‌باشد که پژوهش‌های عمیقی در عرصه فرهنگ و تاریخ این سرزمین انجام داده است. آثار او نتیجه پژوهش در

حوزه تاریخ اسلام، ایران، اهل بیت علیهم السلام و مکتب تشیع است. ایشان در نیم قرن تلاش، بیش از ۸۰ عنوان کتاب در بیش از یکصد مجلد به جامعه علمی تقدیم کرده است. کارهای علمی علامه از نظر موضوعی به سه حوزه: حدیث، تاریخ و جغرافیا، و ادبیات تعلق دارند و از نظر شکل و ساختار، در چهار گروه دسته بندی می‌شوند: تألیف و پژوهش، تصحیح، ترجمه، فهرست‌نگاری. وی به عنوان تنها عالم شیعی در باب احادیث ائمه اطهار علیهم السلام آثار مستندی را به ثبت رسانده است. جمع‌آوری بیش از هشتاد هزار عنوان حدیث از شاه‌کارهای ایشان می‌باشد. او با سفر به ۱۶ کشور جهان و ارتباط با علما و چهره‌های برجسته علمی و فرهنگی آن کشورها و بررسی کتابخانه‌های آنها با فهرست‌برداری و گرفتن میکروفیلم از نسخه‌های خطی و تصحیح و چاپ برخی از آنها، تجربه‌های ارزش‌مندی را اندوخته است.

زندگی‌نامه

عزیرالله عطار دی در روز پنجم آذرماه سال ۱۳۰۷ در روستای «بگلر» از توابع شهرستان قوچان دیده به جهان گشود. در پنج سالگی نزد معلم روحانی دهکده به آموختن قرآن مجید مشغول شد و در طول چهار ماه تلاوت کلام الله را فراگرفت. پس از یادگیری قرآن مجید به خواندن کتاب‌های فارسی روی آورد و در زمان کوتاهی کتاب‌های شاهنامه، جامع السعادات و ناسخ التواریخ را مطالعه کرد. در ۱۴ سالگی به فراگیری علوم و ادبیات عرب علاقه‌مند شد. به همین دلیل نزد یکی از عالمان محل به یادگیری دروس عربی پرداخت. او در سال ۱۳۲۵ وارد حوزه علمی قوچان شد.

در سال ۱۳۲۷ برای ادامه تحصیل به حوزه علمی مشهد رفت و در آذرماه ۱۳۳۱ رهسپار تهران گردید. در خلال سال‌های ۱۳۳۴ تا ۱۳۴۰ به تصحیح متون و همکاری با ناشران پرداخت و در عین حال از مطالعه در کتابخانه‌ها و ملاقات با علما و فضلا و شرکت در حوزه‌های درسی نیز غافل نبود. در هنگام اقامت در تهران و اشتغال به کارهای علمی، مسافرت‌های زیادی به قم داشت و با شرکت در درس اساتید و گفتگو با مؤلفان و محققان از تجربیات و راهنمایی آنان استفاده می‌کرد.

در سال ۱۳۴۳ به عتبات عالیات مشرف شد. در یک سال اقامتی که در نجف اشرف داشت، از همنشینی با عالمان و نویسندگان و بازدید از کتابخانه‌ها، تجربیات جدیدی را به دست آورد. در همین زمان بود که موفق شد از علما و مراجع عالی‌مقام حوزه علمی

نجف اشرف، اجازه نقل روایت دریافت کند.^۱

علامه عطاردی به علت گرمای شدید و ضعف مزاج، ناگزیر به ایران بازگشت. در سال ۱۳۵۳ پس از انجام مناسک حج، راهی کشورهای یمن، مصر، سوریه و لبنان گردید و در کتابخانه‌های این کشورها مطالعات خود را دنبال کرد. در سال ۱۳۵۴ با هدف بررسی کتابخانه‌های مهم اروپا به کشورهای انگلستان، فرانسه، بلژیک، آلمان و ترکیه سفر کرد و مدتی را هم در استانبول ماند. در سال ۱۳۵۹ بار دیگر رهسپار هندوستان شد، اما پس از یک ماه بازگشت و در سال ۱۳۶۰ برای مرتبه چهارم عازم هندوستان گردید و سه سال در آنجا اقامت کرد. در مرداد ۱۳۶۶ در سفری به روسیه از کتابخانه‌های مسکو و سن پترزبورگ دیدن کرد و پس از آن به ازبکستان، تاجیکستان و ترکمنستان رفت و ضمن آشنایی با آثار تاریخی و دانشمندان آن کشورها از نسخه‌های خطی کتابخانه‌های آن سامان استفاده کرد. علامه تاکنون هشتاد عنوان کتاب در بیش از صد مجلد به زبان‌های عربی و فارسی تألیف، ترجمه و تحقیق کرده است.^۲

تاریخ پژوهشی استاد عطاری

گرچه استاد عطاردی در زمینه‌های جغرافیا، حدیث و رجال دارای آثار قابل توجهی است، اما عرصه اصلی فعالیت او را تاریخ در بر می‌گیرد. آثار تاریخی استاد که حاصل نیم قرن تلاش است را می‌توان در بخش تألیف، ترجمه و تحقیق جای داد. وی در سال ۱۳۴۰ بر آن می‌شود تا کتاب جامعی درباره تاریخ و فرهنگ خراسان بزرگ تألیف کند. به همین دلیل با اصحاب فضل و دانش نشست‌هایی را برگزار می‌کند و برای آشنایی بیشتر، بارها به خراسان بزرگ سفر می‌کند. نخستین نتیجه این آرمان بلند و تحسین برانگیز، کتاب تاریخ آستان قدس رضوی در معرفی آستان مقدس حضرت

۱. از صص ۶۵-۵۸ گرامی‌نامه متن اجازه‌نامه‌ها واصل دست خط علما آمده که در آن از ایشان بسیار تجلیل و تأیید شده است. از جمله کسانی که توانست از آنها اجازه روایت کند می‌توان به علمای زیر اشاره کرد:

۱. فقیه و مرجع عالیقدر شیعه حاج سید محسن حکیم؛
۲. فقیه و مرجع بزرگ شیعه حاج سید ابوالقاسم خوبی؛
۳. فقیه و مرجع عالیقدر حاج سید محمد هادی میلانی؛
۴. علامه جلیل‌القدر شیخ الباقین حاج محمد محسن مشهور به آقا (آغا) بزرگ تهرانی مؤلف الذریعه؛
۵. محقق عالی مقام، مجاهد بزرگ حاج شیخ عبدالحسین امینی (مؤلف مجموعه ارزشمند الغدیر)؛
۶. محقق فقیه و مرجع عالیقدر حاج میرزا خلیل کمراهی؛
۷. علامه محدث و محقق عالی قدر و محب اهل بیت علیهم‌السلام شیخ محمدابراهیم مدنی ختنی بخاری حنفی ساکن مدینه منوره.

۲. گفتگو با حجت الاسلام والمسلمین نوراللهیان در پایگاه آفتاب: www.aftab.ir

علی بن موسی الرضا علیه السلام است. در حقیقت این کتاب را می‌توان نقطه آغاز این تلاش بزرگ دانست. پس از این کتاب، استاد عطاردی اثری را در فرهنگ و تاریخ خراسان با عنوان فرهنگ خراسان نگاشت. در این کتاب درباره حوادث و تحولات سیاسی، علمی، هنری و تاریخ و فرهنگ بومی و فعالیت‌های اجتماعی و مؤسسه‌ها و مراکز و مشاهیر و شخصیت‌های خراسان از زمان‌های کهن تاکنون سخن به میان آمده است.

پژوهش‌های تاریخی استاد به خراسان محدود نشده است، بلکه گاه شخصیتی ناشناخته موضوع بررسی قرار گرفته است. کتاب سیّده نفیسه از این جمله است که به زندگی دختری از نوادگان امام حسن علیه السلام، می‌پردازد.

احیا و تصحیح و تحقیق منابع مهم تاریخی از دیگر تلاش‌های ایشان است. کتاب التّدوین فی أخبار قزوین از جمله این آثار است. کتاب، دربردارنده شرح حال مشاهیر، رجال و شخصیت‌ها از صحابه و تابعین و علما و محدثانی است که تا قرن هفتم هجری به قزوین آمده‌اند. در این کتاب تعداد ۳۳۹۸ نفر به ترتیب الفبا معرفی شده‌اند. همچنین پاره‌ای از روستاهای شهر قزوین و وضعیت خیابان‌ها، بازارها، بستان‌ها، انگورستان‌ها و باغ‌های میوه آن شهر از قرن اول تا ششم قمری معرفی شده‌اند.

او اثری را هم در زمینه تاریخ و جغرافیای استان نیمروز (سیستان) از محقق به نام ذوالفقار کرمانی، تحقیق کرده است. اثر دیگر وی، کتابی در موضوع جغرافیاست که با استفاده از تاج العروس نگاشته شده و به مناطق و اماکن مهم پرداخته است. وی دلیل چنین پژوهشی را توجه دادن به نام‌ها و اصطلاحات تاریخی فراموش شده می‌داند. ویژگی مهم زندگی علمی علامه این است که بخش مهمی از آثار وی به معصومین علیهم السلام، امام‌زادگان، صحابه آنان و علما و بزرگان اختصاص یافته است.

ویژگی مهم دیگر، بررسی دقیق تمام منابع و مراجع مربوط به هر اثر است. برای مثال علامه برای تدوین فرهنگ خراسان به کشورهای مختلف سفر کرد تا تمام منابع از جمله نسخه‌های خطی را مورد بررسی قرار دهد. وی علاوه بر این، در این سفرها با تحقیقات میدانی به بررسی جغرافیای منطقه خراسان پرداخته است.^۱

علامه برای نوشتن آثارش، تنها به تحقیقات کتابخانه‌ای و نوشته‌های تاریخی بسنده نکرده است، بلکه علاوه بر استفاده از منابع نوشتاری چاپی و خطی، از اسناد و مدارک علمی و تاریخی بهره برده و با صاحب‌نظران و علما و اهل فن مصاحبه کرده و از داشته‌های آنها استفاده کرده است. وی از منابع تاریخی باستانی مانند سنگ‌نوشته قبرها نیز استفاده

۱. محمّد مرادی، موضوع و سبک‌شناسی آثار استاد عطاردی، گرامی‌نامه استاد عطاردی، ج ۱، ص ۱۴۷.

کرده و از مناطق و مکان‌های فراوانی که به تاریخ آن مربوط بوده، مانند جلگه‌ها، جویبارها، نهرها، کوه‌ها و مناطق گوناگون شهری و روستایی دیدن کرده است.

تاریخ‌نویسی استاد عطاردی چند بُعدی است. وی در فرهنگ خراسان فقط به بیان رخداد‌های برجسته تاریخی بسنده نکرده است، بلکه مباحث گوناگون مربوط به خطه خراسان و سیستان را به صورت همه‌جانبه مورد بررسی قرار داده است. او در تاریخ‌نگاری، هنر، جغرافیا، سیاست، جامعه و تحولات اجتماعی، رخداد‌های تاریخی، بهداشتی، کشاورزی، بافت اجتماعی، فرهنگ مردم و حتی مؤسسات اجتماعی و نهادها را نیز نادیده نگرفته است. وی در گزارش‌ها علاوه بر نقل‌های تاریخی برای ارائه اطلاعات دقیق‌تر از عکس و نقشه نیز استفاده کرده است.^۱ به همین دلیل است که برخی از آثار غیر تاریخی علامه برای تاریخ‌پژوهان هم مفید می‌باشد.

همچنین تاریخ برخی از مکان‌ها و مسائل مربوطه را می‌توان در کتاب‌های غیرتاریخی ایشان یافت؛ زیرا در این کتاب‌ها به بسیاری از افراد، وقایع و مکان‌ها اشاره شده است. تاریخ‌نویسی استاد عطاردی یک بُعدی نیست که فقط به رخداد‌های چشم‌گیر تاریخی بسنده کرده باشد بلکه مباحث گوناگون مربوط به خطه خراسان و سیستان را با هم دیده و همه‌جانبه نوشته و از یکدیگر تفکیک نموده تا خواننده با همه ابعاد یک واقعیت آشنا شود. او در تاریخ‌نگاری، هنر، جغرافیا، سیاست، جامعه و تحولات اجتماعی، رخداد‌های تاریخی، بهداشتی، کشاورزی، بافت اجتماعی، فرهنگ مردم و حتی مؤسسات اجتماعی و نهادها را نادیده نگرفته است و به برخی از افراد جامعه و حتی زائران حرم امام رضا (علیه السلام) و شخصیت‌های معروفی که وارد شهرهای یاد شده شده‌اند و در آنجا مانده‌اند، توجه کرده و آنها را در هم تنیده دیده و گزارش همه‌جانبه‌ای از آنها به دست داده است. در تاریخ‌نگاری فقط به نقل گزارش‌ها بسنده نکرده و برای ارائه اطلاعات دقیق‌تر از عکس و نقشه نیز بهره برده است.

مشاهده نزدیک مناطق تاریخی و دیدن مؤسسات و نهادها و مصاحبه و گفتگو با مسئولان مربوط و تحقیقات میدانی در مواردی خاص از سوی خود نویسنده، از ویژگی‌های قابل توجه این آثار است که آنها را عینی‌تر و دقیق‌تر کرده است. این روش، از ویژگی‌های منحصر به فرد استاد در تدوین تاریخ و فرهنگ یک منطقه است.^۲ حتی تاریخ برخی از مکان‌ها و مسایل مربوطه را می‌توان در کتاب‌های غیر تاریخی ایشان یافت؛ زیرا

۱. همان، ص ۱۵۰.

۲. محمد مرادی، موضوع و سبک شناسی آثار استاد عطاردی، گرامی‌نامه استاد عطاردی، ج ۱، ص ۱۵۰.

در این کتاب‌ها به بسیاری از افراد، وقایع و مکان‌ها اشاره شده است.

معرفی آثار

در این بخش با اشاره به آثار مختلف علامه مهم‌ترین آثار تاریخی ایشان را معرفی می‌کنیم.

آثار تاریخی علامه را می‌توان به چهار بخش تقسیم کرد:

۱. تألیف و پژوهش؛

۲. ترجمه؛

۳. تصحیح و تحقیق؛

۴. آثار چاپ نشده یا در دست چاپ.

بخش اول: تألیفات و پژوهش‌های تاریخی

۱. **روایت عشق** (زندگی‌نامه، سفرهای علمی، مطالعه در کتابخانه‌ها و مخطوطات، تحقیقات میدانی، آثار و تألیفات).

- حاج شیخ عزیزالله عطاردی، مرکز فرهنگی خراسان، ش ۱۰۵، نشر عطارد، چاپخانه افسر، تهران، ۱۳۸۷.

این مجموعه در حقیقت شرح زندگی مؤلف و مسافرت‌های او به شهرهای ایران و کشورهای مختلف اسلامی و غیراسلامی است. در این کتاب که از فعالیت‌های مختلف علمی، ادبی، تاریخی، فرهنگی و جغرافیایی گفتگو شده است و صدها کتابخانه و هزاران نسخه خطی عربی و فارسی محفوظ در کتابخانه‌های عمومی و مجموعه‌های شخصی معرفی شده است و اطلاعات مفیدی به محققان و نویسندگان و کتابشناسان ارائه گردیده است!

کتاب از پنج بخش تشکیل شده است:

بخش اول به زندگی‌نامه مؤلف اختصاص یافته است.

مؤلف در بخش دوم به بیان مطالعات، تحقیقات و مسافرت‌های داخل و خارج از کشور پرداخته است. در این بخش مطالب مفیدی درباره تاریخ شهرهای خراسان، مکان‌های مختلف، شرح سفرها، کتابخانه‌ها، چگونگی تهیه فهرست و فهرست کتاب‌های خطی در کشورهای مختلف ارائه شده است.

۱. عزیزالله عطاردی، روایت عشق، ص ۴۰۸.

در بخش سوم آثار مختلف مؤلف اعم از تألیف، تحقیق و تصحیح، ترجمه و کتاب‌های در دست تحقیق که به هشتاد عنوان می‌رسد، معرفی شده‌اند. در بخش چهارم نیز برخی از مقالات معرفی شده‌اند و در بخش پنجم، فهرست مخطوطات و میکرو فیلم‌ها آورده شده است. همچنین در این بخش، ۱۵۳ کتاب خطی به همراه تصویر برخی نسخه‌ها معرفی گردیده است. همچنین در مقاله‌ای از استاد فرزانه پور، سال‌شمار مسافرت‌های علامه ارائه شده است.

۲. اخبار و آثار حضرت رضا (ع)

عزیزالله عطاردی، تهران کتابخانه صدر، چاپ دوم، ۸۸۸ صفحه، وزیری، ۱۳۶۸. این کتاب مجموعه‌ای است جامع درباره امام رضا (ع) که از سه بخش کلی تشکیل شده است. در بخش اول، شرح کاملی از زندگی، مناقب، فضایل، امامت، دعوت مأمون از آن حضرت و حوادثی که از مدینه تا خراسان رخ داده، بیان گردیده است. در بخش دوم، به گفتگوهای حضرت رضا (ع) با مأمون درباره خلافت و ولایت عهدی حضرت (ع)، شهادت آن حضرت، فرزندان امام رضا (ع)، فضیلت زیارت آن حضرت و همچنین کراماتی که در کنار مرقد منور ایشان رخ داده، اشاره گردیده است. روایات و اخبار نقل شده از امام رضا (ع) را به ترتیب موضوعی آورده است و بخش سوم نیز به اسامی راویان و ناقلین آثار حضرت رضا (ع) اختصاص یافته است.

گفتنی است این کتاب، ترجمه کتاب مسند الامام الرضا (ع) است. به همین دلیل مؤلف به منابع اشاره نکرده است.

۳. تاریخ آستان قدس رضوی (۲ جلد)

عزیزالله عطاردی، عطارد، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۷۹۷ صفحه، وزیری، تهران، ۱۳۷۱.

خراسان از مهم‌ترین مناطقی است که سبب گسترش فرهنگ و معارف اسلامی بوده است. محدثان، مورخان، فقیهان، حکیمان، عارفان، ادیبان، محققان و شاعران بسیاری از این ناحیه برخاسته‌اند. مؤلف سال‌ها به فکر تألیف کتابی جامع در موضوع تاریخ و فرهنگ خراسان بوده است و به مدت ۳۰ سال کار اصلی ایشان تحقیق و بررسی در این موضوع بوده است. وی برای تهیه این اثر از صدها کتابخانه در کشورهای اسلامی و غیراسلامی بازدید کرده است و هزاران کتاب خطی را مورد بررسی قرار داده است و با صدها نفر از

رجال علم و ادب در کشورهای مختلف به گفتگو نشست و در این مدت حدود سی هزار عنوان و مدخل در موضوع فرهنگ خراسان گرد آورده است.

این کتاب اولین اثر از مجموعه فرهنگ خراسان است که با عنوان تاریخ آستان قدس رضوی در دو جلد از سوی مرکز فرهنگی خراسان به چاپ رسیده است.^۱ مؤلف ارجمند از سال ۱۳۴۰ به فکر تألیف کتابی جامع در موضوع تاریخ و فرهنگ خراسان بوده و به مدت ۳۰ سال است که کار اصلی ایشان تحقیق و بررسی در این موضوع است. وی تاکنون صدها کتابخانه را در کشورهای اسلامی و غیر اسلامی مورد تحقیق و مطالعه قرار داده و هزاران کتاب خطی را بررسی کرده است و برای رسیدن به مطلوب با صدها نفر از رجال علم و ادب در کشورهای مختلف به گفتگو نشست است. ایشان در طول سی سال تحقیق و تتبع، حدود سی هزار عنوان و موضوع در فرهنگ خراسان گرد آورده است.

اثر فوق اولین مجموعه (مرکز فرهنگی خراسان) است که با عنوان تاریخ آستان قدس رضوی در هشت بخش و یک خاتمه، در دو جلد به چاپ رسیده است. مؤلف در تدوین و تنظیم فرهنگ خراسان، از بارگاه ملکوتی آن حضرت شروع کرده است:

بخش اول: اوضاع خراسان از صدر اسلام تا شهادت امام رضا علیه السلام را ضمن ۲۸ سرفصل شرح می‌دهد؛ از جمله: اسلام در خراسان، خراسان در زمان امیر المؤمنین علیه السلام، خراسان در زمان بنی امیه، نهضت شعوبیه در خراسان، قیام علویان، امام رضا علیه السلام در خراسان، مذاهب و فرق اسلامی در خراسان و...

بخش دوم: ادارهٔ اماکن متبرکه، خادمان، حافظان، نگهبانان و کفشداران.
بخش سوم: مراکز علمی فرهنگی و هنری، کتابخانه‌ها، مدارس علمیه، دبستان‌ها، دبیرستان‌ها، هنرستان‌ها و دانشگاه امام رضا علیه السلام.

بخش چهارم: مؤسسات درمانی بهداشتی، درمانگاه‌ها، داروخانه‌ها.

بخش پنجم: صنایع و کارخانه جات آستان قدس.

بخش ششم: کشاورزی و دامداری در آستان قدس.

بخش هفتم: موقوفات آستان قدس، املاک، مستغلات، باغ‌ها و اراضی شهری.

بخش هشتم: خدمات و عمران در آستان قدس رضوی.

خاتمه: مسجد گوهرشاد و تحولات آن در تاریخ.^۲

۱. سلمان حبیبی، کتابشناسی توصیفی آثار استاد عطاردی، گرامی‌نامه، ج ۱، ص ۸۰ و دو هفته‌نامه قرآنی رایحه، ش ۳۰.

۲. سلمان حبیبی، کتابشناسی توصیفی آثار استاد عطاردی، گرامی‌نامه، ج ۱، ص ۸۰ و دو هفته‌نامه قرآنی رایحه شماره ۳۰.

۴. راویان امام رضا علیه السلام

در این کتاب اسم و شرح حال تمامی ۳۶۱ نفری که از حضرت رضا علیه السلام روایت نقل کرده‌اند، آورده شده است. کتاب به زبان فارسی است و در ۶۵۰ صفحه به چاپ رسیده است.^۱

۵. مسانید اهل بیت علیهم السلام:

این سلسله کتاب‌ها در سه فصل مشترک برای هر امام به شرح زیر تدوین گردیده است:

فصل اول: زندگی‌نامه، مناقب و فضائل، حیات سیاسی اجتماعی، فرزندان و شهادت هر امام علیه السلام.

فصل دوم: احادیث و اخباری که از هر امام در موضوع توحید، امامت، احکام و سنن روایت شده است.

فصل سوم: روایانی که از هر امام حدیث نقل کرده‌اند.

این آثار را انتشارات عطارد و کنگره امام رضا علیه السلام در مجلدات جداگانه به چاپ رسانده‌اند^۲ و به تازگی با عنوان «مسانید ائمه علیهم السلام» به چاپ رسیده است.

در اینجا برای نمونه، مسند امیرالمؤمنین علیه السلام و عبدالعظیم حسنی را معرفی می‌کنیم.

۵،۱. مسند امیرالمؤمنین علیه السلام (جلد ۲۷)

عزیزالله عطاردی، تهران، عطارد.

این کتاب در ۲۷ جلد و ۱۴۰۰۰ صفحه به زبان عربی به چاپ رسیده است. هشت جلد آن به تاریخ زندگی آن حضرت از تولد تا شهادت اختصاص یافته است و شش جلد نیز در بردارنده فضائل و مناقب آن حضرت می‌باشد. هفت جلد نیز شامل عقاید، احکام، تفسیر قرآن و دعاهایی است که از طریق اهل بیت علیهم السلام از آن حضرت به دست ما رسیده است. یک جلد به روایاتی که از طریق زیدیه و اسماعیلیه نقل شده، اختصاص یافته است

۱. عزیزالله عطاردی، روایت عشق، ص ۳۹.

۲. برای آشنایی بیشتر با مسندها می‌توان به منابع زیر رجوع کرد:

- عزیزالله عطاردی، روایت عشق، صص ۳۷۹-۳۸۷

- نیم‌نگاهی به مسانید اهل بیت علیهم السلام، محمدکاظم مدیر شانه‌چی، گرامی‌نامه، ص ۱۷۷

- کتابشناسی توصیفی آثار استاد عطاردی، سلمان حبیبی، گرامی‌نامه، ج ۱، ص ۸۰

- فصلنامه رایحه (خبرگزاری علوم قرآن و حدیث)، ش ۳۰.

و چہار جلد ہم در بردارندہ اخبار اہل سنت و جماعت از آن حضرت است و یک جلد نیز بہ معرفی راویان اختصاص یافتہ است.

۵,۲. مسند فاطمی الزہراء علیہا السلام

۵,۳. مسند الامام المجتبی علیہ السلام

۵,۴. مسند الامام الشہید ابی عبد اللہ الحسین بن علی علیہ السلام (جلد ۳).

۵,۵. مسند الامام السجاد علیہ السلام (جلد ۲)

۵,۶. مسند الامام الباقر ابی جعفر محمد ابن علی علیہ السلام (جلد ۶)

۵,۷. مسند الامام الصادق علیہ السلام (جلد ۲۲)

۵,۸. مسند الامام کاظم موسی ابن جعفر علیہ السلام (جلد ۳)

۵,۹. مسند الامام الرضا ابی الحسن علی ابن موسی علیہ السلام (جلد ۲)

۵,۱۰. مسند الامام الجواد علیہ السلام

۵,۱۱. مسند الامام الہادی علیہ السلام

۵,۱۲. مسند الامام العسکری علیہ السلام

۵,۱۳. اخبار الامام مہدی علیہ السلام

دربارہ امام مہدی علیہ السلام روایات زیادی از اہل بیت عصمت و طہارت علیہم السلام رسیدہ است کہ علامہ با عنوان «کتاب الغیبی» در مسانید خود آورده است.^۱

۵,۱۴. عبد العظیم الحسنی حیاتہ و مسندہ

زندگانی حضرت عبدالعظیم حسنی و روایات او.

این کتاب حاوی اطلاعات گستردهای در شناخت حضرت عبدالعظیم است کہ بہ روش توصیفی نگارش یافتہ است. مطالب در شش فصل تنظیم شدہ و مولف سعی نمودہ تمام مواردی را کہ بہ نحوی با زندگی آن حضرت مرتبط بودہ است در تألیف خود بیاورد.

فصل اول؛ شرح زندگانی حضرت عبدالعظیم است. فصل دوم؛ آباء و اجداد ایشان معرفی می‌شوند. فصل سوم؛ حاوی اخبار و روایاتی است کہ در کتب حدیثی قدیم و جدید با سند از حضرت عبدالعظیم روایت شدہ‌اند. فصل چهارم؛ مربوط بہ مشایخ و اساتید روایتی آن حضرت است کہ در طرق اخبار و روایات ذکر شدہ‌اند کہ این تعداد بہ ۲۵ نفر می‌رسند. راویان و تلامذہ‌ای کہ از ایشان اخذ حدیث کردہ‌اند ۱۵ نفرند. شرح احوالات این عده در فصل پنجم ذکر شدہ است. فصل ششم؛ بہ شناسایی روضہ منورہ

۱. عزیز اللہ عطاردی، روایت عشق، ص ۳۸۷.

حضرت عبد العظیم حسنی و مؤسسات وابسته به آن می‌پردازد. در مجموع می‌توان این کتاب را یکی از جامع‌ترین تألیفات، درباره حضرت عبدالعظیم دانست.

۶. گوهر خاندان امامت یا زندگانی سیده نفیسه

عزیزالله عطاردی، عطارد، ۱۰۵ صفحه رقعی، تهران، ۱۳۷۳.

سیده نفیسه، دختر حسن بن زید بن حسن بن علی بن ابی‌طالب (علیه السلام) و همسر اسحاق مؤتمن (فرزند حضرت امام صادق (علیه السلام)) است که آرامگاه وی یکی از زیارتگاه‌های شهر قاهره است. این کتاب، به بیان ویژگی‌های سیده نفیسه پرداخته است و بخشی از آن نیز به معرفی آرامگاه وی اختصاص یافته است.

۷. فرهنگ خراسان

بخش طوس، مشهد مقدس، نوقان، طابران، تبادکان و رادکان (جلد ۱-۷).

عزیزالله عطاردی قوچانی، عطارد، ۱۳۸۲، ۴۱۴+۶۳۲+۶۷۴+۶۸۴+۶۸۰+۶۸۸+۷۳۲+ صفحه، وزیری، تهران.

این کتاب در دو بخش تنظیم شده است؛ بخش اول درباره مشهد، نوقان، طابران، تبادکان و رادکان است. در این بخش روند شکل‌گیری شهر مشهد در کنار مرقد مطهر امام هشتم (علیه السلام) و توسعه آن در قرون مختلف تا عصر حاضر بیان شده است. همچنین از محلات قدیم و جدید، خیابان‌ها، میدان‌ها، مساجد، مدارس علمیه و غیره سخن به میان آمده است. در بخش دوم نیز شرح حال بزرگان علمی، ادبی، عرفانی و سیاسی که در توسعه و عمران این شهر مقدس از قرن سوم تا زمان حال گام برداشته‌اند، آورده شده است. این دو بخش در هفت جلد از سوی انتشارات عطارد به چاپ رسیده است!

۸. مشایخ فقه و حدیث در جماران، گلین و دَرشت

عزیزالله عطاردی، عطارد، ۲۴۶ صفحه، رقعی، تهران، ۱۳۷۳.

در آغاز کتاب با استفاده از متون تاریخی و اسلامی تاریخچه شهرستان ری و فتح آن به دست مسلمانان بیان شده است و سپس به موقعیت تجاری، سیاسی، فرهنگی و علت‌های توسعه و پیشرفت تشیع در این شهر به ویژه نقش برجسته حضرت عبدالعظیم

۱. عزیزالله عطاردی، روایت عشق، ص ۳۹۷.

حسنی علیه السلام در این امر اشاره شده است.^۱

مؤلف در آغاز کتاب با استفاده از متون تاریخی و اسلامی به بررسی تاریخچه شهرستان «ری» و فتح «ری» به دست مسلمانان پرداخته است. وی سپس به موقعیت تجاری، سیاسی، فرهنگی شهر ری و علل توسعه و پیشرفت تشیع در ری، به ویژه نقش بزرگ حضرت عبدالعظیم حسنی در نشر احکام و ترویج مذهب تشیع، اشاره نموده است. کتاب از سه بخش تشکیل شده است:

بخش اول؛ شامل (مشایخ حدیث در جماران) است. نویسنده در این بخش به شرح نام جماران در کتب حدیثی و جایگاه مسلمانان جماران و نقش آنها در هنگام تصرف ری و نیز جماران در حال حاضر پرداخته است و سپس مشایخ جماران را معرفی میکند. مشایخ «کلین» عنوان بخش دوم است. نویسنده ابتدا به ویژگی جغرافیایی آبادی کلین و نیز کلین در کتب جغرافیایی و رجالی پرداخته و آنگاه توضیحاتی درباره مشایخ منطقه کلین ارائه داده است.

در بخش سوم؛ وی ضمن بیان موقعیت جغرافیایی «درشت» و ذکر نام درشت در کتب حدیثی به سابقه تاریخی آن اشاره نموده است و سپس به معرفی فقها و مشایخ اهل درشت پرداخته است.

«جماران، کلین و درشت» از آبادی‌های باستانی «ری» هستند. در کتب تاریخی و جغرافیایی نیز از آنها یاد شده است، جماران در شمیران، دامنه کوه قرار دارد. کلین در جنوب شهر ری باستان و در شرق حسن آباد فشاپویه می‌باشد. درشت هم در غرب تهران واقع شده است.

ابوعبدالله جمورانی رازی - از محدثان قرن سوم هجری و از شاگردان و راویان جناب عبد العظیم حسنی که چند روایت نیز از او نقل می‌کند - از این آبادی بوده است. محمدبن یعقوب کلینی، مؤلف کتاب شریف کافی که از معتبرترین کتب شیعه امامیه می‌باشد، اهل کلین است. اکنون مقبره یعقوب پدر محمد در کلین موجود است و گنبدی بر فراز قبر او می‌باشد، و محمد ابن یعقوب در سال ۳۲۹ قمری در بغداد درگذشت و قبرش هم در کنار جسر عتیق در بازار بغداد موجود است و علامه آن را در سال ۱۳۴۴ زیارت کرده است، از کلین دانشمندان متعدد دیگری هم برخوردارند که نام آنها در این کتاب آمده است.

۱. عزیرالله عطارودی، روایت عشق، ص ۳۹۹؛ سلمان حبیبی، کتابشناسی توصیفی آثار استاد عطارودی، گرامی‌نامه، ص ۱۰۷.

درشت که مردم آن را «طرشت» تلفظ می‌کنند و می‌نویسند، اکنون جزء شهر تهران بزرگ شده و در نزدیک میدان آزادی قرار دارد، از این آبادی هم رجال و علماء بزرگی برخاسته‌اند که مشهورترین آنها جعفرین محمد درشتی است که از شاگردان شیخ مفید سید مرتضی وسید رضی و ابو جعفر طوسی رضوان الله علیهم بوده است. این کتاب در نوع خود جالب و سودمند است و آن مطالب تازه‌ای برای محققان و مؤلفان دارد. این اثر کم نظیر از گذشته‌های این سه آبادی یاد کرده و رجال آن را بررسی می‌کند.^۱

۹. معجم البلاد و الأمکنة المستخرجة من تاج العروس «۳ جلد»

مطالب این کتاب از دایرةالمعارف علمی و ادبی تاج‌العروس انتخاب شده است و در آن اسامی بسیاری از شهرها، قرا و قصبات، کوه‌ها، دریاها، جویبارها و نهرها بیان شده‌اند. کتاب تاج‌العروس نوشته سید مرتضی بلگرامی مشهور به زبیدی، از آثار فاخر قرن دوازدهم هجری است.^۲ زبیدی در سال ۱۲۰۵ در قاهره درگذشت، کتاب او در این موضوع جامع‌ترین کتاب است، چون او همه کتب پیشینیان را در این زمینه دیده و آورده و خود نیز عناوینی بر آنها افزوده است. این کتاب بیشتر از انساب سمعانی و معجم البلدان یاقوت حموی مطلب دارد. او همه عناوین دو کتاب را آورده و از ده‌ها کتاب دیگر نیز استفاده کرده است.

کتاب معجم البلاد و الأمکنه - که علامه آن را از تاج‌العروس استخراج و مرتب کرده است - بسیار جامع و حاوی هزاران عنوان است. ایشان در مقدمه کتاب شرح حالی از جغرافی‌نویسان اسلامی در قرون گذشته آورده، و اصطلاحات جغرافی‌نویسان را - که حدود هفتاد عنوان می‌باشد - شرح داده است. جمع‌آوری، تنظیم و بیان مصطلحات جغرافیایی به اینگونه، برای اولین بار انجام شده است. این کتاب به صورت الفبایی تنظیم شده و برای اینکه خوانندگان به اصل کتاب دسترسی پیدا کنند موضوعات را به عناوین تاج‌العروس هم ارجاع داده‌اند.^۳

۱. عزیزالله عطاردی، روایت عشق، ص ۳۹۹ و سلمان حبیبی، کتابشناسی توصیفی آثار استاد عطاردی، گرامی‌نامه، ص ۱۰۷.

۲. عزیزالله عطاردی، روایت عشق، ص ۳۹۱.

۳. عزیزالله عطاردی، روایت عشق، ص ۳۹۱.

۱۰. رجال کتاب الغارات

این کتاب شرح حال کسانی است که نام آنها در کتاب الغارات آمده است. این افراد شامل ۳۱۷ نفر از رجال صدر اسلام اعم از یاران و دشمنان امیرالمؤمنین علیه السلام هستند.^۱

۱۱. علمای خراسان و نهج البلاغه

عزیرالله عطاردی، عطارد، ۴۰ صفحه، رقعی، تهران، ۱۳۷۳.
در این کتاب ۲۴ تن از بزرگان علم و ادب و فضیلت که نهج البلاغه و استنساخ آن را، در خراسان گستراندند، معرفی شده‌اند.

۱۲. الشریف الرضی محمّد بن الحسین الموسوی

عزیرالله عطاردی، حیدرآباد هند، چاپخانه عزیزیه، ۱۴۰۱/ق/۱۹۸۱م، ۳۸ صفحه، رقعی.
این کتاب جزء آثار تاریخی علامه به شمار می‌رود. در این کتاب با اشاره به دیدگاه تاریخ‌نگاران بزرگ و علما و دانشمندان درباره شریف رضی، شرح زندگی، مقامات علمی، آثار، مشایخ و شاگردان و راویان او بیان شده است.^۲

۱۳. الرّجال فی تاج العروس (۴جلد)

عزیرالله عطاردی، حیدرآباد دکن هند، چاپخانه مجلس، دایرةالمعارف عثمانیه، ۱۴۰۱/ق/۱۹۸۱م، وزیری.

۱۴. سیری در کتابخانه‌های هند و پاکستان

عزیرالله عطاردی، عطارد و انجمن مخطوطات ایران، ۴۹۷ صفحه، وزیری، تهران، ۱۳۷۶.

۱۵. مشارکت در تألیف کتاب خدمات متقابل اسلام و ایران نوشته شهید مطهری؛

در این کتاب علاوه بر موضوع خدمات ایرانیان به اسلام، خدمات ایرانیان مقیم یمن که در زمان ساسانیان به آنجا رفته بودند و به اسلام گرویدند و خدمات ایرانیان در هندوستان و آفریقای شمالی، از تحقیقات علامه عطاردی استفاده شده است.^۳

۱. همان، ص ۳۹۹.

۲. سلمان حبیبی، کتابشناسی توصیفی آثار استاد عطاردی، گرامی‌نامه، ص ۸۷.

۳. همان، ص ۴۰۶.

۱۶. مسند زرارة بن اعین

بخش دوم: ترجمه‌ها

۱. ترجمه الغارات و شرح حال اعلام آن

ابراهیم بن محمد ثقفی، ترجمه: عزیزالله عطاردی، عطارد، ۶۳۵ صفحه، وزیری، تهران، ۱۳۷۳.

کتاب الغارات فی أعمال امیرالمؤمنین علیه السلام یکی از کتاب‌های کهن شیعه به شمار می‌رود. این اثر از جمله مهم‌ترین متنهاى روایی است که اخبار و حوادث دوران امام علی علیه السلام را پس از جنگ صفین و قضیه حکمیت جمع‌آوری کرده است. در این کتاب غارت‌هایی که معاویه بعد از جنگ صفین و جریان حکمیت در قلمرو تحت فرمان امیرالمؤمنین علیه السلام انجام داده است، مورد بررسی قرار گرفته است. به همین دلیل آن را الغارات نامیده‌اند.

کتاب، نوشته محدث و حافظ و الامقام شیعه، ابراهیم بن محمد ثقفی است که به سال ۲۸۳ق در اصفهان درگذشت. دانشمندان نامی و برجسته شیعه و سنی از زمان‌های گذشته از این کتاب استفاده کرده و مطالب فراوانی از آن نقل نموده‌اند. برای مثال ابن ابی‌الحدید معتزلی بغدادی در شرح نهج‌البلاغه بسیاری از روایات این کتاب را درج کرده است و آنها را بر سایر کتاب‌های تاریخ مقدم دانسته است.

بر اساس تصریح علامه مجلسی، شیخ حرّ عاملی و محدث نوری و جمعی دیگر از بزرگان علمای شیعه، این کتاب جزء منابع معتبر و مورد قبول مذهب بر حق امامیه است.

علامه این کتاب را در طول سفری که به هندوستان داشته است، ترجمه کرده و در ایران به چاپ رسانده است. این ترجمه مورد توجه علما و محققان قرار گرفت.

از مهم‌ترین مطالب کتاب می‌توان به خطبه امام علی علیه السلام بعد از جنگ نهروان، نامه‌های حضرت به معاویه و نامه‌های معاویه به حضرت، روش آن حضرت در برخورد با اموال بیت‌المال، چگونگی زندگی شخصی حضرت، چگونگی رابطه حضرت با کارگزاران، کارگزاران حضرت، ولایت قیس بن سعد بر مصر، ولایت محمد بن ابوبکر بر مصر، شهادت مالک اشتر، شهادت محمد بن ابوبکر و ... اشاره کرد.^۱

کتاب شریف الغارات فی أعمال امیرالمؤمنین علیه السلام یکی از کتب قدیمی شیعه و از آثار

۱. همایش گرامی داشت استاد عطاردی، گرامی‌نامه، ج ۱، ص ۱۱۳؛ عزیزالله عطاردی، روایت عشق، ص ۴۲۷.

کهن می‌باشد، این کتاب از مهمترین متون تاریخی روایی است که اخبار و حوادث ایام امام علی علیه السلام را پس از جنگ صفین و قضیه حکمین جمع آوری کرده و در یک جا گرد آورده است. اکنون این کتاب از منابع و مآخذ مهم به شمار می‌آید. چون مؤلف در این کتاب به غارت‌های معاویه بعد از جنگ صفین و جریان حکمیت، در قلمرو حکومت امیرالمومنین علیه السلام می‌پردازد، آن را الغارات نامیده است.

مؤلف کتاب، محدث بزرگوار حافظ عظیم الشان ابراهیم بن محمد ثقفی از بزرگان علماء و راویان و مصتفان گران قدر شیعه است و نام او در کتب رجال و تذکره‌های علماء و مصتفان آمده است. او اهل کوفه بود که به اصفهان مهاجرت کرد و بنابر مشهور سال ۲۸۳ هـ. ق در اصفهان درگذشت.

کتاب فوق از زمان‌های پیشین مورد استفاده علمای بزرگ اسلام بوده و دانشمندان نامی و برجسته فریقین، مطالب فراوانی از ایشان نقل نموده‌اند. ابن ابی الحدید معتزلی بغدادی در شرح نهج البلاغه بسیاری از روایات آن را درج کرده و بر سایر کتب تاریخ مقدم داشته است.

طبق تصریح علامه مجلسی و شیخ حرّ عاملی و محدث نوری و جمعی دیگر از فحول علمای ما، این کتاب مورد قبول و اعتماد فرقه حقه امامیه بوده است و در شمار کتب معتبر به شمار می‌رفته است و احادیث و روایات آن در میان ایشان محلّ تمسک و مآخذ احکام واقع شده است.

مترجم محترم این کتاب را در سفر به هندوستان، ترجمه و در ایران به چاپ می‌کند که مورد توجه علما و محققین قرار می‌گیرد.

از مهمترین مطالب کتاب می‌توان به خطبه امام علی علیه السلام بعد از جنگ نهروان، نامه‌های حضرت به معاویه و نامه‌های معاویه به حضرت، روش آن حضرت نسبت به اموال، روش آن حضرت نسبت به خودش، کارگزاران آن حضرت نسبت به خودش، ولایت قیس بن سعد بر مصر، ولایت محمد بن ابوبکر بر مصر، شهادت مالک اشتر، شهادت محمد ابن ابوبکر و... اشاره کرد.^۱

۲. ترجمه (النصایح الکافیة) با عنوان اندرز به هواداران معاویه

محمد بن عقیل حضرمی، ترجمه عزیرالله عطاردی، عطارد، ۳۶۲ صفحه، وزیری،

۱. سلمان حبیبی، کتابشناسی توصیفی آثار استاد عطاردی، گرامی‌نامه، ج ۱، ص ۱۱۳ و عزیرالله عطاردی، روایت عشق، ص ۴۲۷.

- تهران، ۱۳۷۳.
۳. ترجمه (الأرض و التربة الحسينية تأليف عالم جليل القدر شيخ محمد حسين كاشف الغطاء)^۱
۴. زندگانی چهارده معصوم (ترجمه کتاب إعلام الوری بأعلام الهدی) امین الاسلام طبرسی، ترجمه عزیزالله عطاردی، اسلامیة، چاپ دوم، ۶۱۱ صفحه، وزیری، تهران، ۱۳۷۷.
۵. ترجمه کتاب ایمان و کفر (جلد ۱۵ بحار الأنوار) محمدباقر بن محمدتقی مجلسی، ترجمه عزیزالله عطاردی قوچانی، عطارد، ۲ جلد ۶۶۲+۶۸۰ صفحه، وزیری، تهران، ۱۳۷۸.
۶. ترجمه مواعظ صدوق
شیخ صدوق، ترجمه عزیزالله عطاردی، عطارد، ۱۵۸ صفحه، رقعی، تهران، ۱۳۷۳.
۷. ترجمه مشکات الأنوار در اخلاق و مواعظ
علی بن حسن طبرسی، ترجمه عزیزالله عطاردی، عطارد، ۲۳۲ صفحه، وزیری، تهران، ۱۳۷۴.
۸. حدیث کساء از طریق اهل سنت
علامه سید مرتضی عسکری، ترجمه عزیزالله عطاردی، عطارد، ۳۶ صفحه، رقعی، تهران، ۱۳۷۳.
۹. رهبر انقلاب خونین کوفه زید بن علی بن حسین
سید عبدالرزاق مقرّم، ترجمه عزیزالله عطاردی، جهان، ۳۱۲ صفحه، رقعی، تهران، ۱۳۹۶ ق.
۱۰. چهره خونین حسین سیدالشهداء یا داستان کربلا
سید عبدالرزاق مقرّم، ترجمه عزیزالله عطاردی، جهان، چاپ سوم، ۴۸۰ صفحه، رقعی، تهران، ۱۳۶۸.
۱۱. ترجمه مسند امام رضا علیه السلام

بخش سوم: تصحیح و تحقیق؛

۱. التدوین فی أخبار قزوین (۴ جلد).

التدوین فی أخبار قزوین از کامل ترین کتاب های تاریخ محلی ایران است که توسط

علامه بزرگوار عطاردی تحقیق گردیده و در بیروت و اخیراً در تهران به شکلی زیبا به چاپ رسیده است.

رافعی التدوین را به زبان عربی به سبک تاریخ محلی، اما در قالب تراجم نگاری نگاشته است. البته در ابتدای کتاب، پنج فصل درباره این مباحث آورده است: معرفی منابع علمی درباره قزوین، فضایل و خصایص آن، نام‌های قزوین، تاریخ و چگونگی تأسیس آن، جغرافیای تقسیمات ناحیه‌ای، مقابر و مزارات، اصحاب و تابعین آمده به قزوین. رافعی پس از این مباحث، به معرفی رجال پس از تابعین که در منطقه قزوین بوده‌اند پرداخته است. وی در فهرست‌بندی نام رجال، دو عامل اصلی را ملاک کار خود قرار داده است: نخست ترتیب الفبایی نام شخص و دوم: ترتیب الفبایی نام پدر. در مجموع نام و زندگی‌نامه ۳۳۹۸ نفر آمده است. یکی از فواید این کتاب، ذکر نام و استفاده از کتابها و منابعی است که به مناسبت از آنها یاد کرده است. بنابراین چنانچه این کتاب‌ها به‌طور دقیق و کامل از التدوین استخراج شود، خود رساله کتابشناختی مستقل و با اهمیتی را تشکیل خواهد داد که در رشته‌های مختلف علوم قرآنی، کلام، حدیث و عرفان حاوی اطلاعات سودمند و مفیدی می‌تواند باشد.

یکی دیگر از فواید التدوین ذکر خاندان‌های کهن؛ چون: اسماعیلیان، دیلمیان، لنگریان، مسافریان، خاندان‌های کرجی، جستانیان، سالاریان، کاکویان جبال، ترکان، خزران و... همچنین ذکر مشاهیر حکمت و عرفان و ادب؛ چون: ابوحامد غزالی، ابن فارس لغوی (و کتابخانه معروف او)، فخر الدین رازی، ابو سعید ابوالخیر، خاقانی شاعر، ابو حامد غرناطی سیاح مشهور اندلسی، حافظ ابوالعلا عطار همدانی، اعلام و محدثان سده ششم و نیز ذکر اسامی بسیاری از بلاد، روستاها و مساجد، مدارس، رودها و قنوات منطقه قزوین که در جای خود مهم و سودمند است.

التدوین در عین حال که یک اثر رجالی و تاریخی بزرگ به شمار می‌رود، از مطالب ادبی و فقهی و روایی نیز خالی نیست و مباحث فقهی به بهانه‌های مختلف در آن مطرح شده است.^۱

۲. جغرافیای نیمروز

ذوالفقار کرمانی، تصحیح عزیزالله عطاردی، عطارد، با همکاری دفتر نشر میراث مکتوب، تهران، ۱۳۷۴. این کتاب از جمله آثار برجسته در حوزه جغرافیای انسانی ایران

۱. سلمان حبیبی، کتابشناسی توصیفی آثار استاد عطاردی، گرامی‌نامه، ص ۱۱۹.

به شمار می‌رود.
این کتاب یکی از با ارزش‌ترین کتاب‌های تاریخی جغرافیایی آماری و مردم‌شناسی در ایران است.
کار آمارگیری و جمع‌آوری اطلاعات آماری در ایران به‌طور رسمی ظاهراً از زمان ناصر الدین شاه آغاز شده است.

مهندس ذوالفقار کرمانی به همین منظور به منطقه سیستان فرستاده شد و طی سفری پر مخاطره به سیستان، اطلاعات مربوط را در کتاب جغرافیای نیم‌روز به ثبت رساند. نسخه خطی منحصر به فرد این کتاب در کتابخانه‌ای در هندوستان به نام ملا فیروز وجود دارد که علامه با تهیه میکروفیلم آن به تصحیح این اثر ارزشمند همت گمارد. این اثر نخستین اثر با روش علمی در زمینه آمار و اطلاعات در ایران می‌باشد.
این اثر ضمن در برداشتن اطلاعاتی دقیق پیرامون سیستان، از قبیل (تعیین حدود جغرافیایی این ولایت، ذکر کوه‌ها، جلگه‌ها، کویرها، آب‌ها، مرداب‌ها، باتلاق‌ها، جنگل‌ها، بیشه‌ها، مرتع‌ها، شهرها آبادی‌ها، آثار باستانی، دژها و قلعه‌ها، عشایر و قبایل گوناگون، پیشه‌ها و حرفه‌ها، نوع محصولات کشاورزی تعداد و نوع دام، خصوصیات انسانی و جغرافیای و...) از آنجا که به شیوه یاد داشت روزانه و گزارش گونه نوشته شده است، می‌تواند به عنوان سفرنامه‌ای علمی معرفی گردد.^۱

۳. إشراق السیاحة

این کتاب از تألیفات جواد بن موسی خراسانی است. نام دیگر آن «جغرافیای خراسان» می‌باشد. مؤلف این کتاب اهل فراگرد شام و مردی سیاح و شاعر بود. در شهرهای خراسان گردش می‌کرد و با رجال علم، ادب و سیاست ملاقات داشته است.
او در سفرهای خود از آثار تاریخی و غارهای طبیعی دیدن می‌کرد و از اوضاع و احوال شهرها و ولایات اطلاعاتی جمع می‌نمود. مجموعه یادداشت‌های او - که مربوط به خراسان عصر ناصری است - در یک کتاب با عنوان فوق تنظیم شد و نسخه‌ای از آن به خط مؤلف در کتابخانه «کاما» در بمبئی محفوظ است. علامه از این نسخه میکروفیلم تهیه کرد، به ایران آورد و روی آن کار کرد.^۲

۱. محمد مرادی، موضوع و سبک شناسی آثار استاد عطاردی، گرامی‌نامه استاد عطاردی، ص ۱۲۱.

۲. عزیز الله عطاردی، روایت عشق، ص ۴۲۲.

۴. حدائق الحقائق فی شرح نہج البلاغہ (۲ جلد)
۵. شرح نہج البلاغہ لشارح محقق من أعلام القرن الثامن
۶. کلمات مکنونة من علوم اهل الحکمة و المعرفة
۷. منهاج البراعة فی شرح نہج البلاغہ
۸. أعلام نہج البلاغہ
۹. نہج البلاغہ
۱۰. إستاناد نہج البلاغہ لأستاذ امتیاز علیخان العرشی
۱۱. تقریرات رشید الدین فضل اللہ ہمدانی
۱۲. خزائن ملاحمد نراقی
۱۳. شبہای پیشاور
۱۴. الفرقة النَّاجیة
۱۵. تفسیر سید ہاشم نجف آبادی
۱۶. مشارکت در تصحیح تحف العقول
۱۷. مشارکت در تصحیح فروع کافی
۱۸. مشارکت در تصحیح معانی الأخبار
۱۹. مشارکت در تصحیح اختصاص شیخ مفید
۲۰. مشارکت در تصحیح أعلام الوری طبرسی
۲۱. دیوان سروش اصفہانی

بخش چهارم: آثار چاپ نشده یا در دست چاپ

۱. بخشی از مسند امیر المؤمنین علیه السلام
۲. بخشی از فرهنگ خراسان
۳. فرهنگ سیستان، زابلستان و نیمروز.

در این کتاب از تاریخ، علم، ادب و جغرافیا بحث می‌شود و یک اثر مفید و جامع در اختیار اهل فضل و هنر و ادب گذاشته می‌شود. علامه خود درباره این کتاب می‌فرماید: با تحقیق و بررسی درباره خراسان، متوجه شدم منطقه سیستان و نیمروز و زابلستان - از نظر تاریخی و فرهنگی - ارتباط نزدیکی با خراسان دارند. از این رو آنچه درباره سیستان در موضوعات گوناگون دیدم یادداشت کردم. سرزمین سیستان، نیمروز و زابلستان که به یکدیگر پیوسته‌اند در تاریخ ایران و معارف اسلامی و نشر علوم و فضایل دینی و فرهنگی

بسیار مقام والایی دارند و گروهی از دانشمندان و محققان و اهل سیاست و حاکمان از این ناحیه برخوردارند و منشأ آثار شدند. این منطقه که از نهبندان آغاز شده و تا غزنین ادامه دارد به نام‌های سیستان، زابلستان و نیمروز مشهور می‌باشد، و تعدادی از قراء و قصبات و شهرهای تاریخی در این ناحیه قرار دارند که رجال و اعلام آن در فرهنگ و معارف اسلامی مشهور هستند. از این سرزمین پهناور کویری - که از عهد باستان تا قرن حاضر مرکز علم، ادب و سیاست بوده است - نامدارانی در طول قرون و اعصار ظهور کرده‌است که به فرهنگ و معارف اسلامی خدمت کردند. ما عناوین و موضوعات فرهنگ سیستان را از منابع و مآخذ استخراج و مرتب کرده‌ایم و امیدواریم موفق به تنظیم و چاپ آن شویم.^۱

۴. حاکمان خراسان از صدر اسلام تا طاهر بن عبدالله بن طاهر

در این کتاب، اوضاع و احوال خراسان از سال ۳۱ هجری تا سال ۲۵۵ و شرح حال حاکمان خراسان در دوره خلفاء بنی امیه و بنی عباس - که تعداد آنها به ۶۴ نفر می‌رسد - مورد تحقیق قرار گرفته است.

۵. اعلام شاهنامه فردوسی

۶. فرهنگ جغرافیای شاهنامه

۷. لغات عربی در شاهنامه فردوسی

۸. عطاردی‌ها در ادب حدیث و تاریخ

۹. تذکره علما و شعرای تهران از قرن چهارم تا پایان عصر صفویه

۱۰. لغات فارسی در زبان عربی

۱۱. الرشید و المأمون

۱۲. آثار علمای خراسان

۱۳. اصحاب رسول اکرم، تابعان و اتباع تابعان در خراسان

۱۴. کتاب المضمورات

۱۵. نبرد زبید یا جنگ یازده رخ

۱۶. دائرة المعارف شیعة امامیه .

۱. عزیز الله عطاردی، روایت عشق، ص ۴۴۵.

بخش پنجم: تألیفات و پژوهش های غیر تاریخی

۱. دعاها و زیارت های امام رضا علیه السلام

عزیرالله عطاردی، عطارد، چاپ دوم، ۱۷۶ صفحه، رقعی، تهران، ۱۳۷۹.
این کتاب از سه بخش تشکیل شده است؛ بخش اول به زندگی حضرت اختصاص یافته است. در بخش دوم دعاها و در بخش سوم هم زیارت امام رضا علیه السلام آورده شده است. در بخش اول به این مسائل پرداخته شده است:

تولد امام رضا، مادر امام، امام در زمان امام کاظم علیه السلام، امامت حضرت، امام و هارون، امام و واقفیه، امام و مأمون، دعوت مأمون از امام، حرکت امام به طرف خراسان، امام در قادسیه، بصره، اهواز، دهکده اربق، نیشابور، رباط سعد، ده سرخ، سناباد طوس، سرخس، مرو، پیشنهادهاد خلافت و ولایت عهدی به امام، مناظره امام با علما و بزرگان ادیان، ستایش شعرا از امام، امام و نماز عید و ... و شهادت امام^۱.

۲. جوامع الحکم یا سخنان کوتاه حضرت رضا علیه السلام

عزیرالله عطاردی، دهلی هندوستان، ۱۴۰۴ق/۱۳۶۳ش، ۴۱۲ صفحه، رحلی و یک بار در تهران در سال ۱۳۸۶ چاپ گردید.

در این کتاب نیز به زندگی حضرت رضا پرداخته شده است^۲.

۳. اللغات الفارسیة المعرّبة فی تاج العروس

عزیرالله عطاردی، عطارد، ۱۷۶ صفحه، وزیری، تهران، ۱۳۷۴.

۴. غریب الحدیث فی تاج العروس

عزیرالله عطاردی، حیدرآباد دکن هند، ۱۴۰۳ق/۱۹۸۳م، ۴۸۰ صفحه، وزیری.

۵. سروش عاشورا

در این کتاب ترکیب بند شمس الشعراء محمدعلی خان متخلص به سروش که درباره عاشورا سروده شده، مورد نقد و بررسی قرار گرفته است^۳.

۶. اجازات نهج البلاغه

عزیرالله عطاردی، عطارد، ۱۳۷۳، ۱۵ صفحه، رقعی، تهران، ۱۳۷۳.

۷. امیرالمؤمنین علیه السلام و نهج البلاغه

عزیرالله عطاردی قوچانی، عطارد، ۶۵۲ صفحه، وزیری، تهران، ۱۳۷۹.

۱. سلمان حبیبی، کتابشناسی توصیفی آثار استاد عطاردی، گرامی نامه، ص ۸۳.

۲. عزیرالله عطاردی، روایت عشق، ص ۳۹۶.

۳. عزیرالله عطاردی، روایت عشق، ص ۴۰۱.

۸. پاسخ به معاندان نهج البلاغه
- عزیزالله عطاردی قوچانی، عطارد، ۴۳ صفحه، رقعی، تهران، ۱۳۷۳.
۹. گردآوردگان سخنان امیرالمؤمنین علیه السلام قبل از سیدرضی
- عزیزالله عطاردی، عطارد، ۵۷ صفحه، رقعی، تهران، ۱۳۷۲.
۱۰. مفتاح تفسیر گازر یا فهرست جلاء الأذهان و جلاء الأحزان
- عزیزالله عطاردی، سید جلال الدین محدث، ۱۳۸۲ق/۱۳۴۱ش، ۱۷۶ صفحه، وزیری.
۱۱. وصیت در اسلام
۱۲. فرزندان و برادران موسی بن جعفر علیه السلام
۱۳. مخطوطات فارسی در مدینه منوره
۱۴. دیوان عطاردی خراسانی
- مکتبه حجتیه قم، ۱۳۹۲ق، تقدیم محسن عقیل فی دار الیهادی، بیروت، ۱۴۱۲ق.

منابع

۱. عطاردی، عزیزالله، روایت عشق (زندگی نامه، سفرهای علمی، مطالعه در کتابخانه‌ها و مخطوطات، تحقیقات میدانی، آثار و تألیفات حاج شیخ عزیزالله عطاردی) عطارد، مرکز فرهنگی خراسان، شماره ۱۰۵، تهران، ۱۳۸۷.
۲. مجموعه آثار همایش گرامی داشت استاد عطاردی (گرامی نامه استاد عطاردی) ج ۱ و ۲، مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، تهران، ۱۳۸۵.
۳. حبیبی، سلمان، گرامی نامه (کتابشناسی توصیفی آثار استاد عطاردی)، مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، تهران، ۱۳۸۵.
۴. محمد مرادی، موضوع و سبک‌شناسی آثار استاد عطاردی، گرامی نامه استاد عطاردی، ج ۱، موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، تهران، ۱۳۸۵.
۵. صبحی، جواد، مصاحبه با استاد عطاردی، روزنامه قدس، دوشنبه ۲۳ مرداد ۱۳۸۵.
۷. دو هفته نامه رایحه (خبرگزاری علوم قرآن و حدیث)، ش ۳۰.
۸. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر آیت‌الله العظمی محمدحسین فضل‌الله: www.bayynat.ir